

TOPLUMSAL HAFIZANIN KUTSAL MEKÂN ÜZERİNDEN KURGULANIŞI: VEYSEL KARÂNİ TÜRBESİ ÜZERİNE BİR ALAN ARAŞTIRMASI¹

The Construction of Social Memory through Sacred Space: A Field Study on Veysel Karâni Mausoleum

Barış GÜNĞEN

Yüksek Lisans Öğr., Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalı, baris.gungenn@gmail.com, orcid.org/0000-0002-6251-5312

Ali SELÇUK

Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Halk Bilimi, aliselcuk33@hotmail.com, orcid.org/0000-0001-5326-8113

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received: 28.06.2022

Kabul/Accepted: 02.08.2022

DOI: 10.51592/kulliyat.1137316

Öz

Genelde toplumların ve özelde inanç gruplarının geçmişten bugüne değin kutsallık atfettikleri mekânları ziyaret etme pratiğine sahip oldukları bilinen bir gerçektir. Bu davranışın temelinde, ekseriyetle manevi bir arayış, psikolojik bir rahatlama ve ruhsal yenilenme gibi süreçlerin etkili olduğu söylenebilir. Ziyaret olgusunun da en önemli sacayaklarından birisini oluşturan ve kutsallık atfedilen türbe mekânlarının ziyaretçilerin yoğun ilgisine mazhar olan yerler olduğu söylenebilir. Halk inancında kutsallık atfedilen türbeler, insanların dinî, kültürel ve sosyal hayatlarını etkileyen yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir bütün olarak ziyaret fenomeninin muhtevasına içkin olarak değerlendirilebileceğimiz türbenin ziyaret edilmesi, kutsallığın deneyimlenmesi, ziyaretlerin ekseriyetle inanç grupları şeklinde olması gibi süreçlerin varlığı, toplumsal ve kültürel değerlerin taşıyıcısı konumunda bulunan hafızanın da varlığına işaret edici bir özelliktir. İnanışların, kültürlerin ve zihniyetlerin toplamından oluşan bir hafızanın kendi tezahürlerini bir yönüyle ve özellikle kutsal mekân üzerinden kurguladığını ve sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Türbeler, toplumların sahip oldukları inanışların, kültürlerin ve zihniyetlerin somut olarak tecrübe edildiği ve bunun yansımalarını kendisinde barındıran en önemli yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Hafızanın muhtevasını oluşturan unsurları –inanç, dil, mekân, ritüel, anlatı, gelenek, tarih- göz önüne aldığımızda, hafızanın inşasında ve yaşanmasında ciddi bir referans ya da nirengi noktasında duran bir mekânın hafızanın içeriklerini kendisinde taşıması ve koruması doğal bir durum olarak karşılanabilir. Bu çalışma, Siirt ili, Baykan İlçesi Ziyaret Beldesi'nde bulunan Veysel Karâni Türbesi örneğinden hareketle bu türbe mekânına atfedilen kutsallık üzerinden toplumsal hafızanın inşasında ve sürekliliğinde mekânın rolünün ne olduğuna dair bir çerçeve sunma girişimidir. Toplumsal hafızanın inşasında önemli bir kavram ve yapı olan mekânın hangi noktalarda hafızanın oluşumuna ve sürdürülmesine imkân sunduğunun incelenmesini amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Mekân, Hafıza, Kutsallık, Ziyaret, Veysel Karâni Türbesi.

Keywords

Space, Memory, Holiness, Visit, Veysel Karâni Mausoleum.

ABSTRACT

It is a well-known fact that societies in general and faith groups in particular have a practice of visiting places to which they attribute holiness from the past to the present. At the heart of this behavior, it can be said that processes such as spiritual search, psychological relaxation and spiritual renewal are mostly effective. It can be said that the places of shrines that constitute one of the most important sacayaks of the phenomenon of visiting

¹ Bu araştırma, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel Çalışmalar Anabilim Dalında hazırlanan ve danışmanlığını Prof. Dr. Ali Selçuk'un yaptığı "Mekan-Ritüel Bağlamında Toplumsal Hafızanın İnşasında Ziyaret Fenomeninin Rolü(Veyssel Karani Örneği)" adlı yüksek lisans tezinin verilerinden üretilmiştir.

and are attributed to the sacrament are places that are of great interest to visitors. Shrines, which are attributed to holiness in folk belief, come across as structures that affect the religious, cultural and social lives of people. The presence of such processes as visiting the mausoleum, which we can evaluate as intrinsic to the content of the phenomenon as a whole, experiencing the sacrament, visits are mostly in the form of faith groups, is a hallmark of the presence of memory, which is the carrier of social and cultural values. We can say that a memory consisting of a collection of beliefs, cultures and mindsets constructs and maintains its own manifestations in one aspect and especially through the sacred space. Shrines are the most important structures in which the beliefs, cultures and mindsets that societies have are experienced concretely and contain reflections of this in themselves. When we consider the elements that make up the content of memory –faith, language, space, ritual, narrative, tradition, history- it can be considered as a natural situation that a place that stands at a serious reference or triangulation point in the construction and life of memory carries and protects the contents of memory in itself. This study is an attempt to provide a framework for what is the role of space in the construction and continuity of social memory through the holiness attributed to this shrine space based on the sample of Veysel Karâni Mausoleum located in the Baykan District of Baykan, Siirt Province. It aims to examine at what points space, which is an important concept and structure in the construction of social memory, allows the formation and maintenance of memory.

Atif/Citation: Günğen, B.-Selçuk, A. (2022). "Toplumsal Hafızanın Kutsal Mekân Üzerinden Kurgulanışı: Veysel Karâni Türbesi Üzerine Bir Alan Araştırması". *Külliyat, Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 17(Ağustos), 193-204.

Sorumlu yazar/Corresponding author: Barış GÜNĞEN, baris.gungenn@gmail.com

GİRİŞ

Anadolu ve dünyanın çeşitli yerlerinde geçmişten bugüne değin gerek bireysel gerekse gruplar halinde insanlar, kendilerini, kutsallık atfettikleri şahıs, olay ve nesne gibi şeylere yakın olarak konumlandırma arzusunda olmuşlardır. İnsanlar, manevi arayışlarına cevap bulmak amacıyla ziyaret ettikleri bu mekânlar sayesinde sosyal bir ortama dâhil olurlar ve kendi sahip oldukları tarihsel ve kültürel kodlarının tezahürünü buldukları bu mekânlar ile hatırlama ekseninde bir hafıza inşa ederler. Türk toplumunda ziyaret mekânları ve türbeler, halkın hafızasında ciddi öneme sahip yerlerdir. Araştırmamıza konu olan Veysel Karâni Türbesi, farklı bölgelerden insanların ziyaretine muhatap olan ve ziyaret eden grupların sahip oldukları inançların karşılığını bulduğu ve bunların somut olarak deneyimlendiği bir mekân özelliği gösterdiğini söylemek mümkündür. Gündelik hayatın fiziksel mekânlarından ayrıştırılan bu türbenin, söz konusu ziyaretçilerin hafızasında önemli bir mekân olarak yer edindiğini söyleyebiliriz. Ziyaretçilerin bu türbe mekânı üzerinden kültür ve inanç kodlarını hatırladıklarını ve aidiyetlerini güçlendirdiklerini ifade edebiliriz. Bu durumun varlığı, yani insanların kültürlerini, inançlarını ve aidiyetlerini hatırladıkları ve mekânda deneyimleyip tezahürünü buldukları mekânlarının olmasını aynı zamanda bu mekânların bir hafıza mekânı olarak değerlendirilebilir bir zemine sahip olduğunun göstergesi olarak okuyan Çınar, konunun ilişkilendirilme biçimini şu şekilde kurar: "Hafıza mekânları, insan etkileşimi ve toplumların kendilerini anlamlandırma biçimlerini sabitler, bu sabitlenen anlamıyla nesilden nesle aktarır" (Çınar, 2020: 102). Aynı şekilde Pierre Nora da hafıza mekânlarının var olma nedenini ifade ederken, "zamanı durdurmak, unutmama işini engellemek, nesnelere durumunu tespit etmek, ölümü ölümsüzleştirmek" (Nora, 2006: 32) olduğunu belirtir. Böylelikle hafıza mekânları üzerinden toplumların veya grupların ortak arşivi veya deposu olarak görebileceğimiz toplumsal hafızanın inşa süreci teşekkül eder ve bu mekânlar üzerinden sürekliliği sağlanır.

Bu mekânların varlığının, insanların hafızalarının sahip olduğu içeriklerin mekân üzerinden demirlenmesini sağladığını söyleyebiliriz. Kendi inancındaki ve kültüründeki sembol ve imgelerin taşıyıcısı konumunda bulunan

bu hafıza mekânları, insanların ziyaret ettikçe hatırlama eksenli hafızalarının yeniden üretimini beraberinde getirdiği söylenebilir. Hatıraların veya anıların birikimi sonucu ortaya çıkan hafıza, mekân üzerinden kendi anlam içeriklerinin korunmasını sağlar. Bu durum aynı zamanda inşa edilen hafızanın nesilden nesle aktarılması noktasında işlevsel bir yapı olarak karşımızda belirir. Mekânın somut olarak yaşanmış anı ve hatıralara ev sahipliği yapması, sonraki hatırlamaların içeriklerine dair unsurların mekân ile özdeşleşmesini beraberinde getiriyor. Örneğin daha önce bir mekânda yaşadığımız bir olay ya da durumun belirli bir zaman geçtikten sonra aynı mekânı yeniden ziyaret ettiğimizde ya da o mekânı bize hatırlatacak anımsatıcı bir şey ile karşılaştığımızda, yaşadığımız önceki şeylere ait içerikleri genellikle söz konusu hatırlatıcı unsur olarak devreye giren mekân üzerinden yaptığımız söylenebilir. Ya da hatıralar biriktirdiğimiz bir şehre yıllar sonra gittiğimizde ve şehrin örgütlenme biçimi çok değişmemişse, oradaki yerler üzerinden “evet, şurada şöyle bir şey yaşamıştık, ya da başımıza şu mekânda hatırlıyor musun neler” gelmişti tarzında düşüncelerin geldiğini fark ederiz. O an çok farkına varamazsak da bu hatırlamaların içeriklerinin hatırlanması noktasında mekânın anımsatıcı bir kavram olarak üstlendiği rolün hakkını da vermemiz gerektiğini söyleyebilmek mümkündür. “Anı, mekânsal haliyle kafamızda canlanmaktadır. Mekân, anının somut göstereni olarak anıyı belleğimizde arşivlemekte, belleğimize sabitlemektedir” (Çınar, 2020: 102). Hafıza ya da hafıza mekânları kayıt altına aldığı anlam yapıları ile sonraki durumlara uygun sabiteler sunan bir kavramdır. Çünkü “Hafıza somuta, uzama, harekete, imgeye ve nesneye kök salmıştır” (Nora, 2006: 19). Bundan dolayı hatırlanma etkinliğinin anımsatıcısı olarak birey ve grubun sahip olduğu hafızanın içeriklerini kendisinde mühürlemiştir. Hem geçmişi hem bugünü hem de yarını anlamlandırma noktasında toplumlara ve gruplara referans noktası sunan bir yapıdır. Örneğin kutsal bir mekânı ziyaret etme pratiği ve gerçekleştirilen bedensel pratikler, daha sonraki ziyaret pratiğinin nasıl olacağına dair hafızada depolanmış bir anlam ve davranış örüntüsü sunar. Bu kayıt altına alınmış davranış örüntüsü üzerinden kişiler ve gruplar hayatını idame ettirmeye ve yarının öngörülebilir bir zemine oturtulmasını sağlarlar.

Şimdi hafızanın sosyal bağlamı meselesine gelmeden önce açıklama ihtiyacı hissettiğimiz bir durumu izah edelim. Sosyal bilimlerde hafıza konusu kadar netameli az konu vardır. Disiplinler arası bir alan olduğundan ve sınırlarının net bir şekilde şimdiye değin çizilememiş olması -belki çizilememesi de olumlu bir durumdur- hafızaya dair yaklaşımların çok incelikli ve derinlikli bir kapsamda ele alınmasını gerektiriyor. Hafıza konusuna dair Aristoteles ve Platon’a hatta öncesine kadar gidilebileceği bir zeminde hepsinin görüşlerine yer vermek ve detaylı analizler yapmak alan araştırması ağırlıklı bir makalenin sınırları ve imkânları içinde pek mümkün gözükmemektedir. Onun için bu makalenin imkânlarını ve sınırlarını göz önüne alarak, daha çok hafızanın sosyal bağlamına yoğunlaşacağımızı ifade etmek isteriz.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Hafızanın Sosyal Bağlamı

Geçmişten günümüze değin hafızanın bireysel yönüne vurgu yapan çalışmalar olduğu gibi, hafızanın toplumsal olduğunu ve sosyal olarak inşa olduğunu ifade eden çalışmalar da yapılmıştır. Hafıza kavramı ilk olarak felsefi/psikolojik bağlamlarda tartışılmaya ve tanımlanmaya çalışılmıştır. Sonrasında hafızanın her ne kadar sosyolojik ve tarihsel bağlarına odaklanan ve bu alanda yapılan çalışmaların hatırı sayılır bir düzeye ulaştığı ifade edilse de aslında, hafıza kavramının kendisi felsefi-psikolojik çalışmalar ile temelleri atılmış ve bugün bu disiplinlerin geliştirdiği bir kavram olarak sosyal bilimlerde kullanıldığını söyleyebilmek mümkündür. Hafıza konusunda felsefenin ve psikolojinin bu alana katkısı yadsınamaz. Ama bu, diğer alanların hafıza konusuna kayıtsız kaldığını söylemek anlamına gelmemektedir. Sosyal bilimlerde kullanılmaya başlamasıyla hafıza toplumsal hafıza olarak adlandırılması ve içinde toplumsallığı barındırmasıyla sosyoloji, tarihsel boyutunun da hesaba katılmasıyla -geçmiş ve gelecek- tarihin ilgi alanına ve iktidarların toplumsal hafızaya müdahale ve toplumsal hafızayı biçimlendirme eğilimlerinin de açığa çıkmasıyla siyaset alanına da dâhil olmaya başlamıştır. *“Toplumsal hafıza, geçmişte ne olduğuyla ilgili olması bakımından tarihin; bireylerin yaşadıkları farklı kaydetmeleri açısından psikolojinin; her toplumda ve kültürde hatırlama ve unutma pratiklerinin farklılaşması sebebiyle sosyoloji ve antropolojinin; tüm bu disiplinlerden beslenen, hatırlama ve unutmaya dair bireysel ve toplumsal yaşanmışlıkların kaydedilmesi açısından da edebiyatın bir alanıdır”* (Karaarslan, 2014; akt. Seda Naniç, 2019).

Burada ortaya konan tanımdan hareketle hafızanın disiplinler arası bir alan olduğu ve her disiplinin de kendi perspektifine göre hafızaya dair yorumlar getirdiğini söylemek mümkündür. Fakat hafıza konusu 20. yüzyıla kadar gerek felsefe geleneği içinde gerekse de psikoloji geleneği içerisinde olsun bireysel temelli bir inşa süreci olarak kabul görmüştür. Bunun da temelleri, yani hafıza konusu Aristoteles ve Platon’a, ondan sonra Augustinus, Sigmund Freud ve Henri Bergson gibi düşünürlerce de tartışılmıştır. Bu düşünürler de hafızayı Antik Yunan geleneğinden etkilenerek bireysel ve salt bir zihinsel faaliyet alanı olarak değerlendirmişlerdir. 20. yüzyılın başlarından itibaren hafızanın sosyal ve kolektif boyutuna dikkat çeken düşünürlerin başında Maurice Halbwachs gelmektedir. Onun hem izinden giden hem de ortaya attığı ‘hafızanın toplumsal çerçevelerini, yorumlayan, eleştiren ve revize etmeye çalışan Paul Connerton, Pierre Nora, Jan Assmann gibi düşünürler olmuştur. Halbwachs’ın hafızanın toplumsal olarak inşa olduğuna dair fikirleri sosyal bilimlerde hemen gündeme gelmez ve belli bir sükut dönemi yaşandıktan sonra tartışılmaya başlar. Traverso, hafızanın sosyal bilimlere geç girdiğini ve bu nedenle yayılmasının ilginç olduğunu dile getirirken, *“Bellek” kadar heder edilmiş kelime enderdir* (Traverso, 2009: 1) ifadesini kullanır. Hafıza kavramının toplumsal olarak belirlendiğine dair görüşler üzerinde pek çok spekülasyon yapıldığını ve bu durumun hafızaya dair net bir tanımın yapılması noktasında bir engel teşkil ettiğini ifade etmek mümkündür.

İnsan hafızasının kolektif boyutuna dikkat çeken ve bu alanda teorik tezleri ortaya atan ilk isimlerden birisi olan Halbwachs, insanın hafızasının kolektif olarak inşa olduğuna ve bundan dolayı insanın hatıralarına, bulunduğu ya da üyesi olduğu toplum içerisine ulaştığını ifade eder. O, hatırlamanın çerçevesini toplum olarak belirler ve hatıraların toplum içerisinde hatırlandığını ve aynı şekilde onların toplum içerisinde hatıraları tanıyıp konumlandığını belirtir (Halbwachs, 2016: 16). Ekseriyetle hatırlama etkinliğinin içine dâhil olduğumuzda,

hafızanın sahip olduğu ya da inşasında ön plana çıkan sosyal süreçlerin dayandığı zemini dikkate aldığımız söylenebilir. Etkileşimlerin veya ilişkiselliklerin içeriklendirildiği bir hafızanın, hatırlamalarını da bu çerçevede üzerinde yapması son derece olağan bir durumdur. Halbwachs'ın belirttiği gibi, “Bir şeyi hatırlamamın sebebi, çoğu zaman başkalarının beni bunu hatırlamaya teşvik etmesi, onların hafızalarının benimkinin yardımına gelmesi, benim hafızamın ise onlarınkine dayanmasıdır” (Halbwachs, 2016: 17). Bu durumu, hafızanın sahip olduğu sosyal bağlam ile ilişkilendirebiliriz.

Halbwachs, insanın hatıralarının her ne kadar kendisine ait olduğunu daha doğru bir ifadeyle, kendi kişisel deneyimi ile ilgili olduğunu ifade ederse de aslında, bunların kişinin yaşadığı toplum ve grubun dinamiklerinden bağımsız olmadığını ve aksine bu hatıraların mensup olunan toplum ve grup hayatının ilişkisellikleri içinde üretildiğini ifade etmekten geri durmaz (Halbwachs, 2016: 64). Böyle bir düşüncenin varlığı, hafızanın inşası noktasında sosyal bağlamın dikkate alınmasının önemini ve hafızanın içeriklerinin toplumsal etkileşimler sonucunda teşekkül ettiğini göstermektedir. Nitekim Halbwachs'ın daha veciz bir ifadesiyle,

“Ne kadar kişisel olursa olsun, yalnızca bizim tanıklık ettiğimiz olaylara dair olan anılar ile ifade edilmemiş düşünce ve duygulara ait olan anılar da dâhil her anı, elimizde bulunan pek çok başka kavramın bulunduğu bir kavramlar bütünüyle, kişiler, gruplar, mekânlar, tarihler, kelimeler ve dil biçimleriyle, uslamamalar ve fikirlerle, yani ait olduğumuz ya da ait olmuş olduğumuz toplumların tüm maddi ve ahlaki yaşamlarıyla ilişki içindedir. Bir anıyı hatırladığımızda ve onu konumlandırarak belirlediğimizde, yani sonuç olarak bir anıyı tamamladığımızda, onu, etrafını saran şeylerle ilişkilendiririz” (Halbwachs, 2016: 64).

Bu ilişkiselliklerin hafızanın inşasında ön plana çıkması bize hafızanın toplumsal, kültürel ve siyasi bir zeminde varlık kazandığının işaretleri olarak okunabileceğini gösteriyor.

Toplumsal hafızanın mekân üzerinden kurgulanışının Veysel Karâni örneğinde araştırıldığı bu çalışmada, türbe mekânını ziyaret edenlerin hafızaları ile ilgili sorular sorduğumuzda, ekseriyetinin “öteki” ile olan ilişkisellikler sonucu teşekkül eden gelenek, inanç, kültür gibi yapılara atıfta buldukları gözlemlenmiştir. Bu durum hafızanın sosyo-kültürel bağlamda inşasının gerçekleştiğinin göstergesidir. Bunu ifade ederken, hafızanın bireysel olarak da inşa edileceğini inkâr ediyor değiliz, sadece alan araştırmasında olduğumuz örnekleme dâhil olan ve bir mekânı ziyaret etme pratiğine sahip olan kişi ve grupların inşa ettikleri hafızanın sosyal bağlamını tespit etmeye çalışıyoruz. Bu mekânı ziyaret etme pratiğinde ortak geçmiş tasavvuru ve beklenti ufkunun ön plana çıktığının ve hafızanın içeriklerinin belirlenimi noktasında bunların işlevsel olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim Assmann'ın ifadelendirmesinde,

“Ortak deneyim, beklenti ve eylem mekânlarından bir ‘sembolik anlam dünyası’ yaratarak, birleştirici ve bağlayıcı gücüyle güven ve dayanak imkânı sağlayarak insanları birbirine bağlar. Bu yapı aynı zamanda, önemli deneyim ve anıları biçimlendirip canlı tutarak, ilerleme hâlindeki şimdiki zamanın ufkuna, bir başka zamanın görüntülerini ve öykülerini katarak ve böylece ümit verip anıları canlandırarak, dünle bugünü birleştirir. Tek tek bireyleri böyle bir “biz”de birleştiren, bir yandan ortak

kurallar ve değerlere bağlılık, öte yandan ortak yaşanmış geçmişin anılarına dayanan, ortak bilgi ve kendini algılayış biçiminin oluşturduğu bağlayıcı yapıdır” (Assmann, 2015: 23).

Grupların ve bireylerin ortak beklenti ve tasavvurlara sahip olmaları aralarında ortak bir hafızanın da var olduğunu gösterir. Örneğin türbe ziyaretçilerinin bereket, hayır ve şifa çerçevesinde bir araya gelmeleri ortak bir arzuyu ifade eder. *“Bu türbenin şu için bu için ziyaret ediliyor demek ne kadar doğru olur bilmiyorum. Yani burada insanın her ne muradı varsa onun için gelir. Kimisi çocuk sahibi olmak kimisi şifa ve dua için kimisi hayır ve bereket için geliyor. Daha belki başka şeyler için de gelenler vardır ama önemli olan insanın buraya gelirken samimi ve saf bir niyete sahip olmasıdır.”* G-19 (58 yaş, kadın, ev hanımı)

Bu durum da bu kişiler arasında etkileşimler meydana getirir ve hafızanın inşasında tohumlar atılır diyebiliriz. Bunu sağlayan sürecin temelinde, ortak bir mekânın varlığı ve bu mekânın gruplar arası etkileşimlerin sağlanması noktasında yapıcı bir rol oynaması yatmaktadır. *“Genelde şifa için, bereket için ve hayır için dualar ederiz. Sonra Ya Veysel Karâni! Sen bizim duamızı peygambere, oradan da Allah’a ulaştır diye yakarırız. Bu mekânda ve bu evliyaların yanında dua etmek daha makbuldür daha iyidir.”* G-6 (54 yaş, erkek, esnaf)

Genelde ziyaretçilere türbede neler yapıldığına dair bir soru sorduğumuzda, ortak bir arzu ve ihtiyaç çerçevesinde kümelenen cevapların varlığı görülebilir. *“Burada mevlitler veriyoruz, küçük çocukları sevindirmeye çalışıyoruz, içerideki hayır kutusuna para atıyoruz, Yasin ve Kuran okuyoruz, namaz kılıyor ve dualar ediyoruz. Hayır için, bereket için ve şifa için gibi.”* G-10 (47 yaş, erkek, personel)

Tabi ortak arzu, ihtiyaç ve beklentinin varlığı, ziyaretçiler arasında aynı zamanda ortak hafızaların da teşekkül etmesini sağlar. *“Ben buraya şifa için geldim. Gözlerimden ameliyat olmuşum onun için belki daha çabuk iyileşir diye geldim. Burada bu büyük evliyanın türbesinde senin ne muradın varsa inşallah samimi ve kalbi dua edersen kabul olur. Ben sırf onu ziyaret etmek için geldim.”* G-14 (38 yaş, kadın, ev hanımı)

Kutsal bir mekânın hemen hemen aynı amaçlar için ziyaret edilmesi aynı zamanda toplumsal bir hafızanın inşasını da mümkün kılmaktadır. *“Yarabbi şifa ver, haram şeyler nasip etme, biz buraya Veysel Karâni ye geldik bizim ellerimizi boş çevirme. Biz ellerimiz oraya sürüp yüzümüze saçımıza sürüyoruz. Üç defa orayı öpüyoruz. Veysel Karâni Allah’ın dostudur ve biz o ahşap bölmeyi hayırlıdır diye öpüyoruz. Ellerimizi sürüyoruz öpüyoruz şifa dileriz. Ben mesela çocuğumu da götürdüm ellerimiz oraya sürüp onun da yüzünü sürdüm. Biz bunu şifa için hayır için yaparız. Orada daha bir huzurlu oluyoruz.”* G-18 (47 yaş, kadın, ev hanımı)

Bir görüşmecimizin ziyaret ettiği ve kutsallık atfettiği mekânı, genel olarak bütün Müslümanların inançlarının merkezinde olan ve kutsal olan Kâbe üzerinden okuması ve o mekânın bir pratiği olan Hac vazifesini ziyaret ettiği Veysel Karâni ile ilişkilendirmesi hafızanın sosyal inşası noktasında bizlere çok şey söyler. Müslüman olan insanların ortak hafızasıyla bir temas ya da ilişki kurmanın yolu olarak değerlendirilebilir. Aynı şekilde ziyaret edilen mekânın daha yüksek derecede kutsallık atfedilen bir mekânla ilişkilendirerek, kendi ziyaret ettiği mekânın daha da önemini arttırmak ve kutsallaştırmak için yapılmış olabileceği de söylenebilir.

“Biz buraya hayır için geliyoruz. Şifa için, bereket için, güzellikler nasip olsun diye. Dua ederiz ve şifa dileriz. Yani Veysel Karâni peygamberin dostudur ve ona hırkasını hediye olarak göndermiştir. Peygamberimizin onun hakkında şöyle bir hadisinin olduğunu da duymuştum: ‘Beni ziyaret etmek

imkânına erişemediğinizde, kardeşim Veysel Karâni'yi yani makamını ziyaret edin' demiştir. Biz nasıl onu ziyaret etmeyelim. Ben bu sene ile beraber 5 senedir üst üstte geliyorum. Virüsün olduğu iki sene zaten kapalıydı gelemedik. Ama iki sene daha gelirim inşallah 7 yıla tamamlayıp hac vazifesini yerine getirmiş olacağım. Buna da yoksulların hacı diyoruz işte.” G-11 (60 yaş, kadın, ev hanımı)

Kolektif hafızanın, diğer bir deyişle, hafızanın sosyal yönüne dikkat çeken yapısının insanlara aynı anlam-değer dünyalarına ait içerikleri hatırlatması ve mensubiyet duyan insanlar arasında inşa ettiği birliktelik ve huzur, hafızanın sosyal bağlamına dikkat çeken bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. *“Ben şahsen buraya geleceğim zamandan beri bir heyecan içindeydim ve daha buraya ilk atım attığım andan itibaren tüylerim diken diken oldu. Burayı çok seviyorum. Bu duyguyu daha önce Kabe'yi ziyaret ettiğimde yaşamıştım. İnsan buraya gelince buradaki insanlar ile beraber olunca Müslüman olduğunu hatırlamaya başlıyor ve işte Müslümanlık budur diyor. Beraber birçok insan buraya gelince manevi olarak çok huzurlu hissetmeye başlıyoruz. Bu mekân o kadar güzel ki...” G-1 (35 yaş, erkek, tüccar)*

Bu cevaplardan anladığımız kadarıyla, türbe ziyaretinde bulunan bireylerin ve grupların sahip oldukları toplumsal hafızalarını oluşturan yapıları, yani kendi kültür, değer, inanç ve pratiklerini kutsallık atfettikleri şahıs ve mekân üzerinden -başka yapılar üzerinden de elbette hatırlanabilir- hatırlayabildiklerini gösterir. Ortak bir geçmiş ve deneyim tasavvurunun ancak ortak ve sosyal olarak veri girdisi sağlanabilecek bir yapının var olmasıyla ilgili bir durumdur. Veysel Karâni Türbesi üzerinde yaptığımız alan araştırmasının bulgularına bakıldığında, türbeyi ziyaret eden bireylerin ve grupların kutsal mekân üzerinden inşa ettikleri hafızanın bireysel niteliğinden ziyade sosyal niteliğinin ön plana çıktığı gözlemlenmiştir.

1.2. Hatırlamanın ve Hatırlanmanın Mekânsallaşması

Jan Assmann, insanın biriktirdiği hatıraların veya anıların kendilerini sabitleyebilecekleri, varlığını devam ettirebilecekleri bir nirengi noktasına ve mekânsal bir çerçeveye ihtiyaç duyduklarını ve hafızanın da mekânsallaştırma eğilimi içerisinde olduğunu ifade eder (Assmann, 2015: 47). *“Hatıralar aynı şekilde yaşanan bir mekâna dayanırlar. Aile için ev, kırsal kesimde yaşayanlar için köy ve vadi, kentsoylular için kentler ve bir coğrafyada yaşayanlar için o coğrafi bölge mekânsal hatırlama çerçevesini oluşturur”* (Assmann, 2015: 47). Bu hatırlama çerçeveleri üzerinden hafıza dediğimiz yapı teşekkül eder ve insanların hayatını belirli referans noktalarına dayandırmalarını sağlar. *“Mekân, kim olduğunu unutan özneye, kendisini hatırlaması için çağrıda bulunmaktadır. Böylece hatırlanması istenen anlam, bir mekân üzerinde cisimleştirilerek sabitlemekte, anlamın sürekliliği ve gücü mekânla özdeşleşecek biçimde kurulmaya çalışılmaktadır”* (Çınar, 2020: 106). Hatırlamaların mekân üzerinden gerçekleşmesi, mekânın hatırlama etkinliğine dair içerikleri kendisinde sabitlediğinin koruduğunun ve taşıdığına göstergesi olarak okunabilir. Hafızanın mekânla kurduğu ilişkinin neticesinde bu ilişkisellik, bir taraftan geçmişi bugünde ve şimdide inşa etmeye veya kurgulamaya, diğer taraftan “geçmişin” sahip olduğu izden şimdide ve yarına dair tahayyüle olanak sağlayan çift taraflı bir işlevi yerine getirir. Genel olarak bakıldığında, bireylerin ya da grupların hatırlamalarının perspektifini ve çerçevesini belirleyen de kendi hatıralarını özdeşleştirdiği mekânlar üzerinden yaptıklarını görebiliriz (Çınar, 2020: 100). Hafızanın aynı zamanda

mekân üzerinden geçmişe dair inşa ettiği içeriklerini şimdiye ait kılmanın ipuçlarını aradığı söylenebilir. Nitekim Giddens'in da belirttiği üzere, *"bellek geçmişin şimdiye çağırılmasıdır"* (1990: 90).

Veysel Karâni Türbesi üzerine yaptığımız alan araştırması aşamasında, türbe ziyaretçilerine türbe ziyaretlerini gerçekleştirdikleri mekânın ve ortamın kendilerine ne hissettirdiğini ve neyi hatırlattığını sorduğumuzda, verilen cevapların ağırlık noktasının mekân üzerinden geçmişlerini, geleneklerini, inançlarını vb. gibi kavramları hatırlattığını ileri sürdükleri söylenebilir. Katılımcılardan birinin cevabı şu şekilde olmuştur: *"Bu türbe mekânlarında insan dinî hatırlıyor ve bu mekânlar da insana dinini hatırlatıyor. Bu gibi yerler aynı zamanda insana ölümün var olduğunu ve bu dünyanın geçici bir yer olduğunu hatırlatıyor. İnsan burada bu büyük evliyaları, peygamberi ve Allah'ı hatırlıyor. Bu manevi mekânlara girince insan olarak inancımız yenileniyor gibi hissediyor. Böyle kutsal mekânların içinde yatan insanların etrafa bir manevi hava ve enerji verdiğini insan fark ediyor."*G-8 (35 yaş, kadın, öğretmen)

Bir diğer katılımcımız da insanın geldiği yeri ve kim olduğunu unutmaması noktasında türbe ziyaretlerinin gerçekleştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir: *"Ben buraya bu mübarek zatlar bizden daha çok Allah'a yakın oldukları için belki onların sayesinde bizde bunlara yakın olursak Allah'a daha yakın olacağız heyecanıyla geliyorum. Hem böyle evliyaları insan ziyaret eder ki, nereden gelmiş nereye gideceğinin de hesabını yapsın. Sonuçta bunlar evliyadan olan insanlar ve Allah dostlarıdır. İmkân buldukça ziyaret edip, insana kim olduğunu hatırlasın."* G-9 (42 yaş, kadın, ev hanımı)

Yine bir başka katılımcımız da, ziyaret ettiği bu türbe mekânının kendisine Allah'ı ve Veysel Karâni'nin aynı zamanda bu kadar sevilmesinin de temelinde bulunan bazı özelliklerini hatırlattığını ifade etmiştir: *"Bu türbeye geldiğimizde Allah'ı hatırlıyoruz. Allah'ın sevgili kullarından haberdar olmaya başlıyoruz. Peygamberi, Veysel Karâni ve Peygamberin arasındaki muhabbeti, Veysel Karâni'nin annesine karşı olan hürmetini, sözünden çıkmamasını ve Allah aşkı ile kendinden geçmesini hatırlıyoruz."* G-3 (40 yaş, kadın, sufi)

Bir başka katılımcımıza "Daha önce bu türbeyi ziyaret ettiniz mi?" sorusunu sorduğumuzda, benzer bir cevap vermekle insana dinî, maneviyatı, güzelliği hatırlatan yerlerin ziyaret edilmesi ve hatırlanması gerektiğini belirtmiştir: *"Evet, daha önce burayı çok ziyaret ettim. Buraya özel olarak gelmesem de yine buradan geçerken bir fatiha okurum. Bu mübarek insanları sürekli hatırlamak gerekiyor bu bazen bir fatiha ile olur bazen de türbesini ziyaret etmekle olur. Çünkü böyle evliyalar insana dinî, maneviyatı, güzelliği ve iyiliği hatırlatıyor. Buraya gelince insanın kalbi yumuşuyor."* G-15 (50 yaş, kadın, ev hanımı)

İnsanlar nasıl ki bu türbe ziyaretlerini kendi kültür ve inanç kodlarını hatırlamak için ziyaret ediyorlarsa aynı zamanda kendilerinin de kutsallık atfedilen şeyler tarafından hatırlanma arzusu içinde olduklarını söyleyebiliriz. Burada hem mekânın ziyareti sırasında kutsal olan'a yakın olma durumundan kaynaklanan bir hatırlanma biçimi ve bir de vefat ettikten sonra buraya defnedilme arzusunda olma gibi bir düşünceye sahip oldukları verilen cevaplardan anlaşılmıştır. Katılımcıların vefat ettikten sonra kutsallık atfettikleri 'mübarek olan'a yakın olma arzularının temelinde, hatırlanmalarını kolaylaştırma ve kendisine faydası dokunacağına inanma biçimi vardır: *"Mübarek olan'a ne kadar yakın olursam benim için o kadar iyi olur ve unutulup gitmem gibi"* bir düşüncenin yansıması olarak okunabilir. *"Ya bunlar Allah'ın güzelleri ne kadar yakın olursak o kadar iyi ve burada dua etmek*

daha makbuldür. Böyle mübarek zatlar Allah'a daha yakın oldukları için bizde bunlara yakın olunca kendimizi Allah'a daha yakın hissetmiş gibi oluyoruz."G -10 (47 yaş, erkek, personel)

Bir görüşmecimizin kutsal olanın yakınında bulunup, kendisine fayda sağlayacağını ifade etmesi ve yakınında defnedilme arzusu, kutsal olana yakınlığın kendisinin hatırlanması noktasında kolaylık ve unutulup gitmesine izin vermeyeceği gibi bir inanma biçimine sahip olduğunu gösterir: "Ben öldükten sonra oğullarıma vasiyet etmişim beni Veysel Karâni' ye getirip gömsünler. Çünkü bu evliyalar Allah'ın güzelleridir. Bunlar yanında belki Allah bize de rahmet eder. Onun yakınında bulunmak bize fayda sağlar." G-21 (56 yaş, kadın, ev hanımı)

Görüşmecilerden birisinin kendini somut olarak kutsallık affettiği bir şahıs üzerinden daha üst bir kutsal ile ilişkilendirme biçiminin varlığı, insanların içindeki mistik arzuya tekabül ediyor. Yani buradaki kutsal olan yakın olma daha üst bir kutsal tarafından bağışlanmayı getirebilir, fikri beliriyor. "Mesela burası kutsal bir yerdir. Ben öldükten sonra buraya mezarımı yapsınlar diye çocuklarıma vasiyet ettim. Çünkü burada Allah ın güzelleri var onların ayaklarının dibinde olmak bizim günahlarımızın affı için bir sebep olur belki inşallah." G-18 (47 yaş, kadın, ev hanımı)

Bir başka katılımcımız da, insanların öldükten sonra mezarının Veysel Karâni'nin olduğu çevrede olmasını arzuladıklarını ve bunun da bu çevrede yani Veysel Karâni'nin yakını olanlara kabir azabı yokmuş gibi bir inanışa dayandığını ifade etmiştir: "Bu insanlar Allah'ın sevdiği kullar ve Allah'ta onları sürekli hatırlar. İnsan Allah tarafından sürekli hatırlanan insanların yakınında olmak ister ki belki kendisi de hatırlansın. Mesela bu türbenin olduğu çevrede insanlar mezarının olmasını istiyorlarmış çünkü Veysel Karâni'nin etrafında kurulan mezarlara kabir azabı da yokmuş." G-15 (50 yaş, kadın, ev hanımı)

Günay, bu topraklarda daha doğru bir ifadeyle, bu coğrafyalarda ikamet eden bireylerin ve grupların türbe mekânlarına yönelmesinin altında yatan temel meselenin, ziyaret edilen yerin kendileri için manevi bir doyum sağlayacakları, feyiz ve bereket ile hemhal olacakları kutsal bir alan oluşturduğu inancından geldiğini belirtmektedir. Bu şekilde manevi bir doyum, psikolojik bir rahatlık, feyz ve bereketin menşei olarak görülen mekânlara gidilerek, orada kutsallık atfedilen şeylerle iletişim kurma becerilerini elde ederler ve bunun sonucunda kendilerine bir yararının dokunacağına inandıklarını söyler (Günay, 2002: 453).

Kutsallık atfedilen şahsın üzerinden bu kutsallığın mekâna sirayet etmesi mekân üzerinde çift yönlü bir akış ortaya çıkarmıştır. Bir taraftan insanlar kutsallık atfettikleri mekân üzerinden kendi gelenek, kültür ve inanç biçimlerini hatırladıklarını ifade ediyorlar, diğer taraftan bazı kişilerin de mekânın çevresinde defnedilme arzularının temelinde kendilerinin bu defa hatırlanma ihtiyacı içinde olduklarını belirtiyorlar. Demek istediğimiz, kutsallık atfedilen mekân üzerinden hatırlamanın ve hatırlanmanın mekânsallaştığını söyleyebiliriz.

2. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

2.1. Araştırmanın Konusu

Tarihin hemen hemen her döneminde farklı inanç grupları kutsallık atfettikleri kişileri, nesnelere ve olayları ziyaret etme ve yakınında bulunma arzusunda olmuşlardır. Kişilerin ve grupların kutsallık atfettikleri kişilere, mekânlara ve nesnelere yakın olma arzusunun temelinde, ekseriyetle kutsal olanın arayışı, ona yakınlık kurma duygusu ve ondan medet umma gibi inançların yönlendirdiği bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır (Yeğin, 2012: 56). Bu çalışma, Türk toplumunun dinî hayatının önemli bir boyutunu oluşturan ziyaret fenomeninin muhtevasına içkin unsur olan mekânın toplumsal hafızanın kurgulanışındaki rolünü incelemektedir. Araştırmanın temel problem cümlesi “Toplumsal hafızanın inşasında ve sürekliliğinde mekânın rolü nedir?” sorusudur. Bu sorunun çerçevesinde kutsallık atfedilen bir mekânın hafıza kurgulamadaki rolüne odaklanmak ve imkânlarını araştırmaktır.

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışma, toplumsal hafızanın mekân üzerinden nasıl kurgulandığının dinamiklerini araştırmayı amaçlamaktadır. Amacımız, toplumsal hafızanın inşasında, taşınmasında ve sürekliliğinin sağlanmasında mekân eksenli bir okuma girişimi yapmaktır. Aynı zamanda örneklem olarak seçtiğimiz Veysel Karâni Türbesini ziyaret eden toplumsal grupların hafızalarının kurgulanışında, kutsal olarak görülen mekânın rolünü tespit etmeyi amaçlamaktadır. Mekânı ziyaret eden bireylere ve gruplara bakıldığında, hafızanın buradaki inşası ekseriyetle halk inancında kutsal olarak kabul edilen mekân üzerinden gerçekleştiğini belirtmemiz gerekiyor. Buradaki hafıza öncelikle kutsallık atfedilen şahsın türbesinin burada olması ve hakkında anlatılan hikâyeler ile mitleştirilmesi ve kült bir yapıya bürünmesi ile oluştuğunu da ifade edebiliriz. Ama bu hafıza bunlarla yeterli kalmamış ve inançların somut olarak deneyimlendiği bir mekân üzerinden taşınmıştır. Söz konusu çalışmada, bu süreçlerin sonucunda inşa edilmiş olan hafızanın mekân eksenli dinamiklerinin ortaya konulması amaçlanmaktadır.

1.2. Araştırmanın Önemi

Bu çalışmanın kendisine bahis konusu kıldığı konunun henüz istenen seviyede sistematik çalışmalara konu olmaması ve yeterince referans alabileceğimiz kaynakların yokluğundan neşet ettiğini söyleyebiliriz. Literatür taraması sonucunda daha önce ziyaret fenomeni çerçevesinde birçok çalışma yapılmış olmasına rağmen bu çalışmaların ekseriyeti konunun dinî boyutuna ağırlık veren araştırmalar olduğu görülmüştür. Ekseriyetle ziyaret fenomeni çerçevesinde yapılan çalışmalarda türbe ziyaretlerinde gerçekleştirilen inanç ve uygulamaların bahis konusu kılındığı belirtilmelidir. Türbe ziyaretlerinin mekânsal yönüne dikkat çekip bunun toplumsal hafızanın kurgulanışındaki rolüne alan araştırması şeklinde yaklaşan pek bir çalışmaya rastlanılmaması önemli bir eksik olarak değerlendirilmelidir. Bizim üzerinde çalışmayı hedeflediğimiz konunun sadece makale düzeyinde birkaç araştırmaya konu olması böyle bir çalışmanın yapılmasını gerekli kıldığını söyleyebiliriz. Amacımız, sonraki çalışmalara küçük de olsa kaynaklık edebilecek bir literatür bırakmak ve bu konuda daha sağlıklı, sınırları net olarak çizilmiş çalışmaların yapılmasına zemin hazırlamaktır.

1.3. Yöntem

Bu çalışmada, konunun daha derinlikli bir şekilde anlaşılması için nitel araştırma yöntemleri kullanıldı. Çalışmada, nitel araştırma yöntemleri olan yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakat ve katılımlı gözlem tekniği kullanılmıştır. Bu çalışma, Siirt ili, Baykan ilçesine bağlı olan Ziyaret Beldesi'nde yer alan Veysel Karâni Türbesini ziyaret eden insanların mekân üzerinden toplumsal hafızalarını nasıl kurguladıklarını ve sürdürdüklerinin incelenmesine odaklanmaktadır. Bu amaçla 12 Mayıs-29 Mayıs 2022 tarihleri arasında Veysel Karâni Türbesi'ni ziyaret eden bireyler ve gruplar bizim doğal çalışma alanımızı oluşturmuştur.

Çalışmanın örneklemini 15 kişi oluşturmaktadır. Çalışmanın bu örneklemini 2022'de gelen ziyaretçilerin tamamını kapsamı mümkün değildir. Genel bir kanaatin oluşması adına açık uçlu sorularla ve farklı farklı kişilere sorulmaya çalışılarak araştırmanın temsil edebileceği evren genişletilmeye çalışılmıştır. Türbeyi en çok ziyaret edenlerin kadınlar olduğunu ve bundan dolayı kadınlara ağırlık verildiğini oranlara bakıldığında görmek mümkündür. Ziyaretçilerin ağırlık noktasını onlar oluşturmaktadır. Çünkü kadın ziyaretçilerin sayısındaki üstünlük söz konusu çalışmanın temsil edeceği evreni de onlar üzerinden okumanın daha doğru olabileceğini gösterir. Veysel Karâni Türbesini ziyaret eden ziyaretçiler arasında araştırma örnekleminize katılanların 4'ü "erkek" (%27), 11'i (%73) "kadın"dır.

SONUÇ

Çalışmamızda örneklem olarak seçtiğimiz Veysel Karâni Türbe mekânına bireylerin ve grupların kutsallık atfetmesinin, mekânın ve hatırlanmaların yeniden üretilmesi noktasında bir imkân sağladığını söyleyebiliriz. Bu çalışma, toplumsal hafızanın kendisini inşa ederken ve sürekliliğini sağlamaya çalışırken mekânın sahip olduğu imkânları kullanır düşüncesinin analizini yapmaya çalışmıştır. Mekânın toplumsal hafızaya dair içeriklerin hatırlanması noktasında hafızaya bir mekânsal çerçeve ve dayanak sunduğu söylenebilir. Mekân ve sosyal etkileşimler üzerinden inşa edilen hafızanın geçmişten günümüze doğru somut bir şekilde varlığını devam ettirmekle kalmayıp aynı zamanda hafızanın içeriklerini hissettirir bir özellik de kazandığını söyleyebiliriz. Hafızanın somut olarak mekân üzerinden kendisini duyumsatması, hafızanın canlılığının ve sürekliliğinin sağlanması noktasında işlevsel bir nitelik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şunu da belirtmek gerekir ki mekânın kutsal bir yapı ya da kutsal olarak görülmesi tamamen halk inancında veli diyebileceğimiz ve kutsiyet atfedilen bir şahsın mekânda mezarının ya da makamının bulunmasıdır. Aslında söz konusu türbenin kendi başına burada bulunması bile mekânın sembolik anlam-değer yüklü bir şahıs etrafında nasıl kurgulandığı ve hafızada ne anlam kazandığı noktasında bize ipucu veriyor. Kutsal mekânlar üzerinden hatırlanan geçmişe dair imgesel değer yüklü anlamlar aynı zamanda hatırlamayı da kolaylaştırmaktadır. Ekseriyetle bu değer yüklü geçmişi, "geçmişin versiyonlarını, geçmişi kendimize, onu temsil eden sözcüklerle ve imgelerle yeniden sunarak koruruz" (Connerton, 1999: 113). Çünkü hatırlanan şey anlam-değer yüklü bir şey ise hatırlanması noktasında da kolaylık sağlar. Mekân söz konusu hafızayı koruyup onun bir süreklilik kazanmasına yardım eder. Mekân, grupların sahip olduğu hafızaya somut bir sosyal çerçeve sunar ve hafızanın sınırlarını

belirlemiş olmak gibi bir görev de üstlenir. Hafızanın, imgelerini bir bütün olarak korumak ve dağılmasının önüne geçmek için, mekân üzerinden kendi mevcudiyetini sabitlemesi gerekiyor. Çünkü bireylerin hafızalarında bulunan içeriklerin somut bir mekânda tecelli edememesi durumunda dağılabilir olmaları imkân dâhilindedir. Nora'nın hafızaya dair anlam içeriklerinin devamlılığının sağlanması noktasında mekânı görmesi de bu duruma işaretler: "Süreklilik duygusunun kökü mekândadır" (Nora, 2006: 17). Kısacası, türbe mekânı ziyaretinde bulunanların kolektif bir hafızaya sahip olduklarını ve hatırlamalarının da mekânsallaşan yönünün ön plana çıktığını söyleyebilmek mümkündür. Sonuç olarak bu çalışmanın daha sonra ziyaret fenomeni perspektifinde kutsal mekânın toplumsal hafıza inşasındaki rolünün tespiti konusunda yapılacak çalışmalar için ilham kaynağı olmasını temenni ediyoruz.

Elbette gerek yöntem, analiz ve yaklaşım konusunda gerekse de yorumlama girişimlerimizde noksanlıkların olacağı muhakkaktır. Beklentimiz söz konusu noksan yerlerin sonraki araştırmacılar tarafından tespit edilmesi ve daha doyurucu cevapların üretilmesidir. Son söz olarak denilebilir ki, bu çalışmadan ümit ve beklentimiz "kuyuya atacağımız taşların ehlince kuyudan çıkarılması" olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Assmann, Jan (2015). *Kültürel Bellek* (Çev: Ayşe Tekin), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Connerton, Paul (1999). *Toplumlar Nasıl Anımsar* (Çev: Alaadin Şenel). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Çınar, Reyhan Ünal (2020). *Ecdadın İcadı -AKP İktidarında Bellek Mücadelesi-*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Günay, Ünver (2002). *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yayınları.

Giddens, Anthony (1990). *Toplumun Kuruluşu -Yapılaşma Kuramının Ana Hatları-* (Çev. Hüseyin Özel), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Halbwachs, Maurice (2016). *Hafızanın Toplumsal Çerçevesi* (Çev. Büşra Uçar), Ankara: Heretik Yayınları.

Nora, Pierre (2006). *Hafıza Mekânları* (Çev. Mehmet Emin Özcan,) Ankara: Dost Kitabevi

Traverso, Enzo (2009). *Geçmişin Kullanma Kılavuzu: Tarih, Bellek, Politika* (Çev: Işık Ergüden), İstanbul: Versus Yayınları.

Naniç, A. Seda (2019). *Medyanın Toplumsal Hafıza Üzerindeki Rolü -Bosna Savaşı Örneği-*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kültürel İncelemeler Anabilim Dalı. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.